

بررسی تأثیر نهاد وقف در ایجاد سقاخانه‌ها در بافت شهری (مطالعه موردی شهر اصفهان)

مقاله پژوهشی | سمانه حجار پور خلج*

چکیده

چنانچه الگوی شهرسازی را در تمدن اسلامی بررسی کنیم، دوران شکوفایی آن را در دوران صفوی خواهیم یافت. دورانی که می‌توان آن را دوران طلایی شهرسازی اسلامی نامید. ایجاد مسجد جامع و بازار در هسته مرکزی شهر و به فراخور آن ایجاد مراکز خدماتی رفاهی و به تناسب آن ایجاد بافت مسکونی از ویژگی‌های بارز شهرسازی اسلامی است که تجلی کامل آن در اصفهان عهد صفوی ایجاد گشته است.

در این بافت شهری، آنچه بیش از همه چیز مورد توجه است، استفاده از ظرفیت‌های اعتقادی در راستای ایجاد مراکز شهری است. در بافت مرکزی شهر مسجد جامع احداث می‌شود و در کنار مسجد، حمام و بازرهایی ایجاد می‌شود که موقوفات زیادی را در راستای حفظ بنا و برگزاری مناسک مذهبی در مسجد و بازار دارا هستند.

سقاخانه‌هایی که گاهاً در مسیر بازار، کنار مسجد و حمام و مقبره‌ها نیز ایجاد شده، علاوه بر آن که سعی دارد خدمات اجتماعی ایجاد کند، بافتی فرهنگی مذهبی به شمار می‌آید که یادآور واقعه عاشورا است و سعی بر آن دارد که علاوه بر سیراب کردن مردمان رهگذر، تجلی فرهنگ عاشورایی نیز باشد.

در این مقاله با استفاده از روش مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی، سعی بر آن داریم که نقش فرهنگ وقف در ایجاد و پایداری سقاخانه‌ها در شهر اصفهان را بررسی نماییم. رهاورد این پژوهش نشان می‌دهد، در دوران‌های تاریخی و بخصوص عصر صفوی که مذهب شیعه اثنی‌عشری، مذهب رسمی حکومت و کشور می‌شود، نهاد وقف در ایجاد و پایداری اکثر بناهای عام المنفعه تأثیرگذار بوده و یکی از این مکان‌ها که ارتباط مستقیم با فرهنگ عاشورا دارد، سقاخانه‌ها می‌باشد.

واژگان کلیدی: وقف، سقاخانه، تشیع، آب، امام حسین، اصفهان

*. کارشناس ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی
s.hajjarpoor1364@gmail.com

مقدمه

سقایی در لغت به معنی آبدادن و آب آوردن است و سقا به کسی می‌گویند که کارش آب آوردن و آبدادن به مردم است و عمل او را سقایی می‌نامند (معمدی، ۱۳۷۸: ۴۱۶). عرب‌ها این عمل را سقاییت به معنای آبدادن، نوشیدنی‌دادن یا آبیاری‌کردن می‌نامند که یکی از ۱۴ منصب بزرگ و افتخارآفرین شهر مکه و کعبه بوده است (صدر و دیگران، ۱۳۸۱، ج ۹: ۱۹۷). سقاخانه نیز به مکانی گفته می‌شود که در آن برای تشنگان آب ذخیره می‌کنند و برخی نیز آن محل را متبرک می‌دانند. (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه). شاید بتوان اولین سقاخانه در تاریخ اسلام را سقاخانه زمزم در بیت الله الحرام بیان کرد. زیرا در تاریخ از این مکان یاد شده است به گونه‌ای که در روایتی از ابن عباس بیان شده: « هنگامی که در حجر اسماعیل نشسته بودم، مردی پیش آمد و از وَ الْعَدِيَّاتِ ضَبْحًا؛ سوگند به اسبان دونده دم‌زننده، سؤال کرد. من گفتم: منظور اسب‌ها هستند به هنگامی که در راه خدا می‌تازند و سپس شب فرا می‌رسد و غذایشان را تهیه می‌کنند و آتش برمی‌افروزند. پس این مرد از من جدا شد و نزد علی بن ابی طالب که زیر سقاخانه زمزم نشسته بود رفت و از او درباره وَ الْعَدِيَّاتِ ضَبْحًا؛ سؤال کرد...» (یوسفی غروی، ۱۳۸۳، ج: ۳۸۶).

اولین کارکرد وقف در ایجاد سقاخانه را نیز به همان زمان صدر اسلام می‌توان نسبت داد چنانچه بیان شده است که سعد بن عباده سقاخانه‌ای را وقف مسلمانان کرد. (شراب، ۱۳۸۳: ۱۱۱). در واقع آنچه بر خلاف تصور عموم مشخص می‌شود، این است که فرهنگ سقاخانه سازی و وقف برای سقاخانه، از زمان صدر اسلام وجود داشته و مختص به مذهب تشیع نیست. چرا که حتی خلفای عباسی نیز به این امر اهتمام داشته‌اند چنانچه سلیمان بن عبد الملک بر سر راه تبوک به شام سقاخانه‌ای احداث کرده بود (همان: ۱۹۸). ولی واقعه عاشورا برای مذهب شیعه، واقعه‌ای به شدت تأثیرگذار بوده و شیعیان سعی داشته‌اند در طول تاریخ به هر گونه‌ای که شده، این واقعه را زنده نگه دارند. به همین دلیل در همه سقاخانه‌هایی که در شهرهای شیعه مذهب ساخته می‌شد، تأسی به حضرت ابوالفضل العباس، و پاسداشت واقعه عاشورا مورد نظر بوده است.

بیان مسئله

نهاد وقف، در طول تاریخ بر ایجاد و شکل‌گیری تمدن‌ها تأثیرگذاری متفاوتی داشته است. این نهاد با توجه به ویژگی‌های ذاتی خود توانسته است به طرق مختلف در پویایی تمدن‌ها نقش داشته باشد. در تمدن اسلامی و بخصوص در فرهنگ شیعی، این نهاد کارکردهای بسیار بیشتری داشته است به گونه‌ای که کمتر دستاوردی در تمدن اسلامی-شیعی را شاهدیم که نقش این نهاد در آن‌ها مشخص نباشد.

سقاخانه‌ها نیز به‌عنوان عنصری از خدمات شهری، در بافت شهری تمدن اسلامی و بخصوص شهرهای شیعه مذهب بسیار به چشم می‌خورد. این مکان عام‌المنفعه، علاوه بر این که خدمات آب رسانی به رهگذران را انجام می‌دهد، به‌عنوان یک نماد مذهبی، یادآور قیام عاشورا و رشادت‌های حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام، به شمار می‌رود و از این حیث دارای قداست و مورد توجه مردم است. افراد مختلفی به جهت بهره برداری از ثواب زیارت امام حسین علیه السلام و پاسداشت این واقعه، جهت ایجاد و نگهداری این اماکن موقوفاتی را ایجاد کرده‌اند. در این مقاله با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و میدانی سعی در بازشناسی ویژگی‌های معماری این بناها در اصفهان عهد صفوی داریم و همچنین به چگونگی تأثیرگذاری نهاد وقف در ایجاد و گسترش این اماکن خواهیم پرداخت. تأثیرات اجتماعی سقاخانه‌ها نیز از دیگر اهداف این پژوهش است که سعی شده به آن پرداخته شود.

پیشینه پژوهش

در مورد سقاخانه‌ها، مطالب مختلفی به نگارش درآمده است ولی هر کدام با توجه مسئله مورد پژوهش، به بیان ویژگی‌های بخشی از این مکان پرداخته‌اند. مقاله «سقاخانه‌های اصفهان» نوشته خانم اعظم اطیابی، یکی از بهترین تألیفات است که در این زمینه انجام شده است. این مقاله که در سال ۱۳۸۳ در شماره ۱۰ مجله فرهنگ مردم منتشر شده، سعی در معرفی معماری برخی از سقاخانه‌های اصفهان دارد. این اثر هر چند کار ویژه و مهمی است ولی در مورد وقفیات و اثرات آن مطلبی نیاورده و همین امر وجه تمایز این مقاله با پژوهش حاضر است.

کتاب «سقاخانه‌ها و سنگاب‌های اصفهان» نوشته منصور دادمهر نیز از تألیفات مهمی است که در موضوع مورد پژوهش به نگارش درآمده است. این کتاب نیز همچون مقاله

پیشین به معرفی و ساختار معماری برخی از سقاخانه‌های اصفهان پرداخته و کمتر در مورد نقش وقف در شکل‌گیری این بناها و تأثیرات اجتماعی آن مطلب آورده است. اکرم ارجح نیز در «دانشنامه جهان اسلام» جلد ۲۳، مدخل سقاخانه را تألیف کرده است. این نوشتار اگر چه مقاله‌ای متقن به شمار می‌رود ولی خالی از اشکال نیست و به موضوع اصلی این مقاله نیز پرداخته نشده است.

سقاخانه

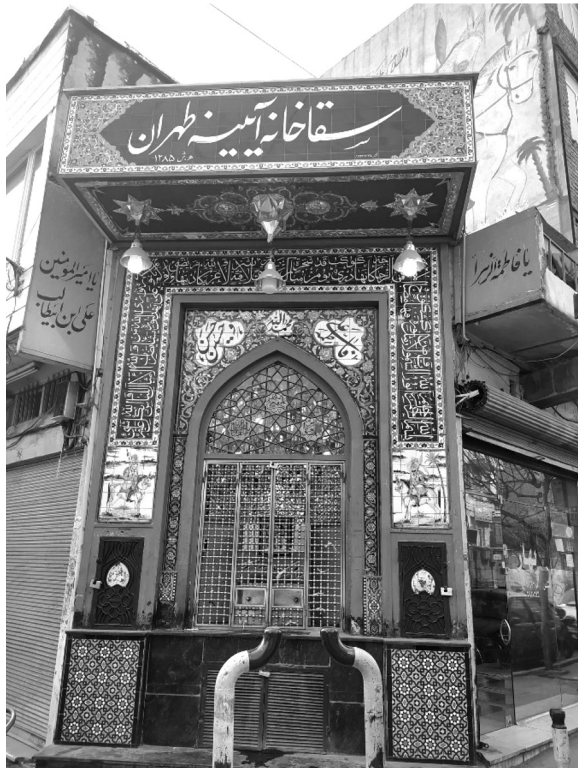
سقاخانه، بنایی با هاله‌ای از تقدس، در معابر عمومی برای آبرسانی به تشنگان و یادآور بخشی از مصائب صحرای کربلا می‌باشد. اساسی‌ترین عنصر سقاخانه آب است که هم از دوران باستان نشان از اناهیتا، ایزدبانوی آب‌ها دارد، هم یادآور مهریه حضرت فاطمه علیها السلام است، و هم پیوندی ناگسستنی با حضرت ابوالفضل علیه السلام، برادر و هم‌رزم امام حسین علیه السلام دارد (حقیقی راد، ۱۳۸۸: ذیل سقاخانه). سقاخانه‌ها را می‌توان پدیدارهایی اجتماعی-مذهبی، دیرینه نامید که در آن‌ها آب به رایگان در اختیار رهگذران قرار می‌گیرد (عنصری، ۱۳۸۳: ۱۳۳). در واقع این مکان، زاییده پیوند اعتقادات مردم در چهارچوب آیین‌های باستانی و اسلامی و نیز برای گرمی‌داشتن مقام و جایگاه آب و حادثه کربلا و شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش در محاصره و شرایط بی‌آبی و تشنگی است. همچنین سقاخانه نماد تشنگی امام حسین علیه السلام و یارانش، و یادآور نقش حضرت عباس علیه السلام به‌عنوان آورنده آب و نماد فداکاری و ایثار است و مردم به عباس بن علی علیه السلام لقب سقای کربلا داده‌اند و پیش و پس از نوشیدن آب، بر حسین و عباس علیه السلام و شهدای صحرای کربلا سلام و درود می‌فرستند. همچنین همه‌ساله در ایام محرم ضمن این‌که رونقی به سقاخانه‌ها می‌دهند، کودکان و بزرگسالان در کسوت سقا و به شکلی نمادین در دسته‌ها و هیئت‌های عزاداری، به‌ویژه در روز عاشورا، به مردم آب می‌دهند. (حقیقی راد، ۱۳۸۸: ذیل سقاخانه).

سقاخانه‌های قدیمی همانند اتاقی در دل دیوار و در معابر بازار قرار دارند. برخی در ابعاد سه در چهار متر و اغلب کوچک‌ترند و گاه آن‌قدر کوچک‌اند که همچون حفره‌ای در دیوار به نظر می‌رسند. بیشتر در کنار در مساجد، تکایا یا در بازار و به طور کلی در محل‌های پر رفت و آمد بنا شده‌اند. برخی از سقاخانه‌ها، از موقوفات مساجد تأمین می‌شود و برخی دیگر از سوی مردم خیر وقف آبرسانی به همگان شده است. (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۶). سقاخانه‌ها عموماً اتاق یا اتاقک‌هایی هستند با در و پنجره کشویی که هنگام لزوم

آن‌ها را بالا و پایین می‌برده‌اند و جنسشان گاه چوبی و گاه آهنی بوده است. برای جلوگیری از رطوبت، در دیواره جلوی سقاخانه‌ها سنگ پیشخوانی قرار داده شده است. سقاخانه‌ها عموماً دارای یک حلقه چاه آب قابل شرب بوده‌اند که آب آن به وسیله دلو و چرخ از چاه بیرون کشیده، سپس در سنگاب سقاخانه ریخته می‌شده است. سنگاب در سقاخانه مستطیلی به گودی ۵۰ تا ۷۰ سانتی‌متر است و برخی دارای سنگ نوشته‌ای با مضمون وقف‌نامه‌اند. سنگاب در جلوی سقاخانه برای استفاده مردم قرار می‌گرفته و حفره‌ای برای تخلیه آب در کف آن ایجاد می‌شده و کاسه‌ای مسی با رشته‌ای زنجیری به دیوار بیرونی سقاخانه آویزان بود که جمله یا حسین یا لعنت بر یزید بر آن حک شده بود. کاسه‌های دیگری از جنس برنجی و طلایی رنگ با پنجه‌ای در میان، و آیاتی اطراف آن نیز وجود داشته است. در برخی سقاخانه‌ها دیوار داخلی و سطح بیرونی یا گوشه‌هایی از حوادث کربلا و شمایل امام حسین علیه السلام و حضرت عباس علیه السلام نقش بسته است. سردر بعضی سقاخانه‌ها با تزئین کاشی کاری این حوادث را نشان می‌دهد. (اطیابی، ۱۳۸۳: ۵۷). در واقع سقاخانه تجسم عینی پاره‌ای از فرهنگ و اعتقادات دینی مردم این دیار است، که با هر گره و قفل و نشانی که بر در و دیوارش پیداست، داستانی از آرزوها و گرفتاری حاجتمندان‌ش را در بر دارد. (دادمهر، ۱۳۷۸: ۴۱).

نمادشناسی سقاخانه

معماری سقاخانه‌ها با توجه با این‌که مکان بزرگی نیستند، اکثراً ابعاد کوچکی دارند و متصل به مسجد یا بقاع متبرکه هستند. آنچه در اکثر این سقاخانه‌ها، مشترک است عناصری است که مفهوم خاصی را به خود اختصاص داده است. اکثر این سقاخانه‌ها تزئینات آئینه‌کاری دارند. در واقع آئینه‌کاری جزئی از تزئینات ابنیه‌ای ایران شناخته می‌شود که سابقه‌ای دیرینه دارد. از دوران هخامنشیان تا به امروز، آئینه‌کاری در ابنیه ایرانی شکوه ویژه‌ای دارد ولی امروزه این هنر، ویژه اماکن مذهبی و بخصوص مقابر و مشاهد شریفه است چنانچه تجلی آن را در بارگاه حرم رضوی و ائمه معصومین شاهد هستیم. در واقع آئینه، نماینده صفا، راستی و پاکی است و وجود آئینه در سقاخانه‌ها نشان از پاکی ضمیر درخواست کننده است و به تعبیر حسین سمسار وجود این آئینه در سقاخانه‌ها شگون داشته است. (سمسار، ۱۳۴۲: ۲). تجلی این نوع آئینه‌کاری در سقاخانه را، در سقاخانه حاج میر آخوند تهران شاهدیم به‌گونه‌ای که امروزه اسم این سقاخانه به نام «سقاخانه آئینه تهران»، معروف است.

عنصر دیگری که در سقاخانه‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد، شمع است. شمع که به عقیده اکثر پژوهشگران از آئین زرتشتی وارد آئین اسلامی شده، نماد روشنایی و پاکی است و به مرور به همراه چلچراغ توانست جایگاه ویژه‌ای در اماکن مذهبی داشته باشد. با یک مطالعه اجمالی در می‌یابیم که در اکثر اماکن مذهبی ادیان مختلف، از شمع برای روشنایی استفاده می‌شده که نمود غلبه نور بر ظلمت است.

تقریباً می‌شود گفت، شمع و آئینه‌کاری از مؤلفه‌های اصلی معماری سقاخانه‌ها هستند. هر چند نشان و نمادهای دیگری نیز در این مکان‌ها به چشم می‌خورد ولی عمومیت زیادی ندارد. از جمله این نمادها، پنجه یا دست می‌باشد که نماد دست بریده حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام، در روز عاشورا است و بیانگر سقایی ایشان است و رهگذر را به یاد مصائب تشنگی اصحاب امام حسین علیه السلام، در روز عاشورا می‌اندازد. رنگ سبزی هم که اکثراً در این ابنیه‌ها استفاده می‌شود، یادآور خاندان امامت است و ویژگی شاهد شریفه ایشان است. (دادمهر، ۱۳۷۸: ۶۴).

پیشینه سقاخانه

آنچه مشخص است سقاخانه‌ها در تمدن اسلامی، از همان سده نخستین ایجاد شده و موقوفاتی نیز برای این امر اختصاص یافته است. چنانچه بیان شده اولین موقوفات در این زمینه توسط سعد بن عباد از صحابه پیامبر صورت گرفته است. آنچه در بررسی‌های تاریخی به دست می‌آید، فراوانی این اماکن در سرزمین‌های تحت حکومت مذهب شیعی است. بخصوص دوران صفوی دوران شکوفایی این ابنیه‌ها هستند. این امر چنان در این دوره رونق داشته که برخی از پژوهشگران به اشتباه، پیشینه ساخت سقاخانه‌ها را در دوران صفوی می‌دانند، (ارجح، ۱۳۸۸، ج ۲۳: ۷۵۱)، در صورتی که فراوانی این اماکن در دوران صفوی به دلایلی همچون پیوند دادن سقاخانه به فرهنگ عاشورا توسط مردم و همچنین ایجاد مراکزی جهت تجلیل واقعه عاشورا می‌باشد. (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۱۱۲). از طرفی اوج‌گیری فرهنگ وقف در دوران صفوی باعث شد که خیرین و واقفان علاوه بر ایجاد مسجد و ایجاد موقوفات برای بقاع متبرکه، جهت احیای فرهنگ عاشورا و همچنین خدمت‌رسانی به مردم جامعه، دست به ایجاد سقاخانه بزنند و اموالی را برای پایداری این مکان وقف نمایند، به گونه‌ای که در اکثر کتیبه‌های این سقاخانه‌ها نام واقف و اشعاری در پاسداشت واقعه عاشورا و امام حسین علیه السلام و حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام، بیان شده است.

معماری سقاخانه

به‌طورکلی ۳ نوع معماری را می‌توان در میان سقاخانه‌ها تشخیص داد: نخست بناهایی که معمولاً مکعبی‌شکل و گاه به‌صورت استوانه‌ای و یا هشت‌گوش ساخته می‌شدند، به‌گونه‌ای که از ۴ جهت نما داشتند و قابل بهره‌برداری بودند. گروه دوم سقاخانه‌های دکانی‌شکل است که در تهران رواج داشت؛ نمای کلی این سقاخانه‌ها به گونه دکانی نیم‌بابی یا یک‌بابی است که در کنار مجموعه‌ای از دکان‌ها و بناهای اطراف قرار گرفته است. گروه سوم را می‌توان سقاخانه‌های رفی‌شکل نامید؛ این‌گونه سازه‌ها در شکل کلی کاملاً وابسته به بنای همراه خود بودند و از نظر تملک، جزئی از بنای خانه یا مسجد مجاور خود شمرده می‌شدند؛ نمای عمومی این گروه از سقاخانه‌ها که بیشترشان کوچک و محقرند، به‌صورت تورفتگی مختصر فرمانند یا طاقچه‌مانند در دیوار بنای پشتی خود قرار دارند (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۹۰-۹۱).

تزیینات معماری در سقاخانه‌ها یا با استفاده از سنگ و آجر است که این آجرچینی‌ها به‌طور محدود و در محل سردر و گاهی نیز در نمای بیرونی درگاه سقاخانه ایجاد شده‌اند. نوع دیگر تزیینات سقاخانه‌ها مشتمل بر انواع کاشی‌کاری‌هایی است که معمولاً هر بنای سقاخانه دست‌کم به‌عنوان پوششی ساده برای کف از آن بهره‌مند شده است. از نمونه طرح‌هایی که بارها در کاشی‌کاری‌های سقاخانه‌ها استفاده شده است، می‌توان به صحنه‌هایی از واقعه عاشورا و تمثال ائمه اطهار علیهم‌السلام، به‌ویژه امام حسین و حضرت ابوالفضل علیه‌السلام، اشاره کرد. در میان تزیینات سقاخانه‌ها، آیینه‌کاری‌هایی را نیز می‌توان مشاهده کرد که معمولاً به سبک آیینه‌کاری‌های دیگر مکان‌های مذهبی چون مساجد و بقعه‌های امامزاده‌هاست (بنیادلو، ۱۳۸۱: ۹۴-۹۶).

در کنار معماری منحصر به فرد سقاخانه، کتیبه‌نویسی نیز صورت می‌گرفت که در معماری این بنا اهمیت ویژه‌ای دارد. در این کتیبه‌ها عمدتاً نام واقف بنا می‌آید و در ادامه اشعاری در پاسداشت قیام عاشورا و بخصوص اشعاری که مرتبت با تشنگی امام و اصحاب ایشان و فداکاری حضرت ابوالفضل علیه‌السلام می‌باشد به خط خوش نقش شده است. همچون:

آبی بنوش و لعنت حق بر یزید کن/ جان را فدای مرقد شاه شهید کن
یا

هرکه آبی ز جام ما نوشد/ خلعت از شاه کربلا پوشد. (عنصری، ۱۳۸۳: ۱۳۹)

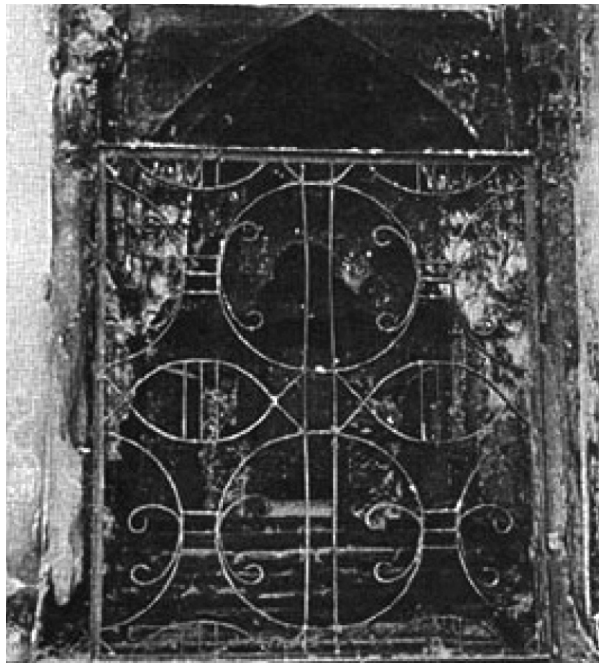
سقاخانه‌های وقفی اصفهان

۱. سقاخانه مقبره علامه مجلسی علیه‌السلام

مقبره علامه مجلسی علیه‌السلام، یکی از بقاع متبرکه اصفهان است که به‌شدت از طرف مردم مورد توجه است و زیارتگاه ویژه‌ای در اصفهان به شمار می‌رود. این مکان که در ضلع شمال غربی مسجد جامع عتیق اصفهان قرار دارد، ظاهراً از قرن هفتم قبرستان بوده و بعد به مسجد الحاق شده و به وصیت مرحوم محمد تقی مجلسی (مجلسی اول)، که محل تدریس ایشان بوده، مدفن وی می‌شود و از آن زمان به بعد علمای خاندان مجلسی، همچون محمد باقر مجلسی، (مجلسی دوم و صاحب بحار الأنوار)، و محمد رضا مجلسی (مجلسی سوم)، و دیگر علمای اصفهان همچون آیت‌الله میرجهانی، آیت‌الله صافی در این مکان دفن شدند (مهدوی، ۱۳۷۸: ۳۱). ساختمان اصلی این بنا مربوط به دوران صفوی

است و تزئیناتی از دوران صفوی نیز در این مکان به چشم می‌خورد. ورودی دالان این مقبره، سقاخانه‌ای از دوران صفوی وجود دارد که متأسفانه جهت حفظ و نگهداری و احیای آن کاری صورت نگرفته است. این سقاخانه که در میان عوام به سقاخانه مجلسی شهرت دارد با سقفی مقرنس‌کاری و بسیار دودزده، پنجره‌های آهنین که درون آن را از برونش جدا می‌سازد.

دودزدگی و بقایای شمع‌ها در دیواره و کف سنگاب آن نشانگر اعتبار دینی و تقدس آن است. این سقاخانه نمونه بارزی از دوگانگی نام و فرهنگ مذهبی سقاخانه برای عوام است که با گذشت زمان نکات اعتقادی‌شان درباره آن بیشتر شده و از گونه نخستین خود (محل خوردن آب) جدا گشته و همچون توتمی مورد ستایش قرار می‌گیرد. به همین خاطر در شب‌های جمعه طالبین بیشتری دارد. بر سنگابی که در کف دارد به خط نستعلیق این عبارات حجاری شده است. «قربه الی الله وقف نمود این برنج را آقا ذوالفقار ولد آقا نصیر هرکس از این مکان تغییر دهد به لعنت خدا گرفتار شود تحریراً جمادی الثانی سنه ۱۰۹۳». (دادمهر، ۱۳۷۸: ۷۴-۷۵)

سقاخانه سردر مقبره علامه مجلسی

۲. سقاخانه دردشت

محلہ دردشت یکی از محلات قدیم اصفهان است که در دوران قبل از سلجوقیان رونق بسیاری داشته است، در دوران سلجوقی و صفویان نیز رونق گذشته خود را بازیافت و هم‌اکنون نیز آثاری از این دوره در این محل موجود می‌باشد (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۰۷). در بازار دردشت سقاخانه جالب توجهی است که تزئینات کاشی‌کاری بیرون آن مانع از نفوذ نگاه به درون آن می‌شود. در طرفین، دو در دارد که به داخل باز می‌شود. نوار کاشی‌کاری دور سردر، مزین به اشعاری درباره حضرت ابوالفضل علیه السلام است که در لوحه‌هایی به خط نستعلیق چنین آمده:

بود چو در شیعیان ولای ابوالفضل

یا ابا عبدالله

بپا گشت این بنا برای ابوالفضل

الحسین علیه السلام

بانی آن را به سر ز همت عالی است

یا ماه بنی هاشم

روز جزا سایه لوای ابوالفضل

یا ابوالفضل

کشور هستی بود به زیر نگینش

یاباب الحوائج

پادشهی که شد گدای ابوالفضل

یا حضرت عباس

کوثر و تسلیم و سلسبیل به فردوس

یا کریم

هست سبیل از کف عطای ابوالفضل

یا حضرت عباس

بعد شه کربلا به تخت شفاعت

یا باب الحوائج

نیست سزاوار کس سواى ابوالفضل

یا ابوالفضل

تشنه فرو شد به شط و تشنه برآمد

یا ماه بنی هاشم

عقل فرو ماند از حیای ابوالفضل

الحسین علیه السلام

خدمت درگاه اوست بر سرجنت

یا ابا عبدالله

تا که بخشد به او خدای ابوالفضل

سقاخانه دردشت

در پایین دو سوی کاشی‌ها چنین نوشته شده است: به لعنت خدا گرفتار شود کسی که به کاشی‌ها خیانت کند. در پیشانی سقاخانه در میان لوحه بزرگتری نیز این شعار به خط نسخ نوشته شده: (یا ابا عبدالله الحسین الشهید).

زمینه اطراف این لوح را کاشی هفت‌رنگ با گل‌های اسلیمی قشنگی فرا گرفته و دو ستون میانی که گویا بازسازی شده، از کاشی معرق با پیچ اسلیمی است. در زمینه میانی، تصویری از حضرت عباس علیه السلام سوار بر اسب دیده می‌شود که دارد مشک آب را از زنی آبی پوش می‌گیرد و این بیت شعر به خط نسعلیق در پایین زمینه خوانده می‌شود.

به دریا پا نهاد و خشک لب بیرون شد از دریا
مروت بین جوانمردی نگر غیرت تماشا کن

دو سنگ پایه در طرفین پایین سقاخانه دارای نقش پیچکی برجسته است. آب لوله کشی شهری از داخل سقاخانه به بیرون کشیده شده است. (دادمهر، ۱۳۷۸: ۷۵-۷۶). در همین محله سقاخانه دیگری به نام "پنجشنبه دین" در کنار مسجدی به همین نام وجود دارد که بسیار ساده است. و در نوع خود حائز اهمیت است.

۳. سقاخانه‌های محله جورجیر

محله جورجیر یا گورگیر، به معنای جای گود و پستی و بلندی است. این منطقه محل رفت و آمد دانشمندان در قرون مختلف بوده است (ریاحی، ۱۳۷۸: ۱۰۷). حاجب بن عباد که از وزرا و علمای بنام دوران آل بویه در اصفهان می‌باشد در این محله مسجد جامع باشکوه ساخت که به نام جامع صغیر یا جامع رنگرزان^۱ شهرت داشت (ریاحی، ۱۳۷۹: ۱۴۵-۱۷۱) و چون حکیم الملک اردستانی در دوران صفویه بر بقایای این مسجد، مسجدی جدید احداث کرد، امروزه این مکان را مسجد حکیم می‌گویند.

در اطراف این مسجد دو سقاخانه وجود دارد، یکی در شمال غربی مسجد و روبروی سردر مسجد و کتیبه آن حاکی از آن است که (قرچغای بیک از مردان نامی دوران شاه صفی مدرسه‌ای بنا کرده بوده‌است و در سلطنت شاه عباس دوم یکی از خاجگان حرم او به نام (حاجی نصرت)، این سنگاب را وقف این سقاخانه کرده است. اشعار کتیبه این سنگاب به این شرح است:

شاه جنت مقام شاه صفی
که روانش غریق رحمت باد
داشت بنده ز خاصانش....
پاک گوهر.....
قرچغای بیک آنکه حضرت حق
از عنایت قبول حشش داد

۱. از آن جهت که انتهای بازار رنگرزان واقع شده بود

کرد عالی بنای مدرسه
که ز فیضش ملک خبر می‌داد
خواجه او که حاجی نصرت بود
به عطای شه کریم نژاد
سنگ آبی نمود وقف مه هست
کوثر سلسبیل.....
این سعادت به خیر جاری یافت
در زملن شه به عدل و به داد
شاه عباس ثانی آنکوهست
صد چو فیض.....
بهر تاریخ آن رسید نداد
رحمت ایزدبری بر آن کس باد
سنه ۵۷۰۱

و بر سنگاب دیگری متصل به این سنگاب نوشته شده: وقف حضرت امام حسین علیه‌السلام نمود رحیم ولد نظام بتاریخ سنه ۱۱۱۴ (دادمهر، ۱۳۷۸: ۸۷).
روبروی درب شرقی نیز سقاخانه‌ای با دو لنگه در ارسی مشبک چهارگوش قرار دارد که در آن یک حلقه چاه آب در عقب و منبعی آب در میان است که آب از این منبع به دو سنگاب چهارگوش می‌ریخته است. بر یکی از سنگاب‌های این سقاخانه کتیبه‌ای نقش بسته به این مضمون:
وقف حضرت عباس علی نمود حاجی محمد اسماعیل ولدان علاف ولد مرحوم مغفور آقا محمد مهدی علاف بتاریخ یوم جمعه ۲۶ شهر رمضان المبارک سنه ۱۲۴۳.

بنوش آب و لعنت حق بر یزید کن
جان را فدای مرقد شاه شهید کن. (دادمهر، ۸۷۳۱: ۷۸)

۴. سقاخانه مسجد لبنان

لبنان از محله‌های قدیمی اصفهان که از مهم‌ترین ابنیه‌های آن مسجد لبنان می‌باشد. از آثار تاریخی این مسجد، چند قطعه گچبری از قرن هشتم و چند قطعه کاشی‌کاری از دوران شاه سلیمان صفوی به خط محمد رضا امامی می‌باشد. منبرقدیمی این مسجد نیز از منبرهای عهد صفوی است (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۵۷-۱۵۸). در ضلع شرقی این مسجد سقاخانه‌ای قرار دارد که چهارگوشه آن را چهارستون گرد از سنگ پارسی جا گرفته و سقفش روی آن‌هاست. این سقاخانه دارای چهار سنگاب است. دو تا گرد و دو تای دیگر بزرگ و چهارگوش است. بر یکی از این سنگاب‌ها اشعار زیر به خط نستعلیق نقر شده است:

تشنه فیض حق محمد خان
 که به کامش شراب جنت باد
 کرد این سنگاب را خیرات
 که بر او صد هزار رحمت باد
 از دم حضرت امام حسین
 روی او سرخ در قیامت باد
 دارم امید ازهری که به حشر
 کوثر او نصیب و قسمت باد
 بهر تاریخ چون بنوشی آب
 گو به ریش یزید لعنت باد

.....

یک جرعه هرکه نوشد زین حوض آب رحمت

گفت از برای تاریخ باداد به شمر لعنت

(مشقه تقی ۱۱۰۰)

(دادمهر، ۱۳۸۷: ۸۹)

۵. سقاخانه‌های امامزاده درب امام

امامزادگان درب امام اصفهان در محله قدیمی سنبلستان، از امامزادگان صحیح‌النسب و بسیار معتبر این شهر به شمار می‌روند. این دو امامزادگان، یکی ابراهیم طباطبایی از نبیره‌های حسن مثنی و دیگری سید علی ملقب به زین العابدین از اولاد علی بن جعفر عریضی می‌باشند (ریاحی، ۱۳۹۱: ۱۵۱). در نبش چپ کوچه شمالی صحن آرامگاه، سقاخانه پهن و نسبتاً کوتاهی است که با قابی آجرچین از بالا و طرفین محدود گشته و سردرش دارای نقش پی در پی خورشید روی کاشی است. این سقاخانه دارای آب لوله کشی شهری است و زیر شیر آب، سنگاب کوچکی برای آب خروجی، روی زمین دیده می‌شود. روی سنگاب مشرف بر زمین، کتیبه‌ای به خط نستعلیق برجسته به سنگ پارسی به شرح زیر نوشته شده و برخی واژه‌ها ناقص و از میان رفته‌اند:

یک بارگاه گشت این سنگ وقف شاه مظلومان حسین:

آنکه باشد قاتلش در هر دو عالم رو سیاه
از دل سنگ آه بر می خیزد از قتل حسین
...ت ز آب او عمر ابد زان رو که هست آب
حیوان پیش او بی قدرتر از خاک راه

در انتهای کوچه‌ای که صحن شمالی آرامگاه را به کوچه مجاور آن مربوط می‌نماید، بر دیوار رو به روی کوچه، سقاخانه‌ای کوچک است که دارای سردر کاشی‌کاری با نقش ستاره چهارپر آبی رنگ است و حفاظی از آهن به رنگ آبی دارد. کتیبه سنگاب آن به خط نستعلیق برجسته بدین شرح است: وقف حضرت امام حسین علیه السلام نمودند. این سنگاب را ورثه مرحوم حاجی حیدر به این مشروط که در امامزاده زین العابدین در جنب خانه کمترینان باشد به تاریخ غره شهر ربیع الاول سنه ۱۱۱۷ (دادمهر، ۱۳۸۷: ۸۴) آنچه مشخص است اگر در تاریخ و فرهنگ شهر اصفهان، بررسی مدقانه‌تری صورت پذیرد، هنوز نیز در گوشه کنار این شهر، سقاخانه‌هایی موجود است که از قدیم‌الایام فعال بوده و همچنان نیز به حیات فرهنگی مذهبی خود ادامه می‌دهد. در این مقاله با توجه به کارکرد وقف در ایجاد این ابنیه‌ها، سعی بر آن داشتیم که صرفاً به سقاخانه‌هایی

بپردازیم که کتبیّه آن بر امر وقف تصریح داشته باشد و الا در نظر اکثر پژوهش‌گران، همه سقاخانه‌ها با توجه به کارکرد عام‌المنفعه و مذهبی که دارند، قطعاً توسط افراد خیری احداث شده و بعضی از آن‌ها نیز از ظرفیت نهاد وقف بهره برده است. نکته حائز اهمیت دیگر این است که بسیاری از این سقاخانه‌ها در مسیر توسعه شهری تخریب شده و بنا به فقه اسلامی تبدیل به اقرب شده است؛ به این صورت که بافت قدیمی تخریب شده و امروزه به جای آن آب‌سردکن‌هایی ایجاد شده است. بسیاری از آب‌سردکن‌هایی که امروزه در بازار و مدارس و بقاع تاریخی اصفهان شاهد هستیم از این گونه می‌باشد که این امر نیز می‌تواند مورد پژوهش قرار بگیرد.

نتیجه‌گیری

نهاد وقف، یکی از نهادهای تمدن‌ساز است که در دین مبین اسلام نیز تأکید ویژه‌ای بر آن شده است. این نهاد با توجه به ویژگی‌های ذاتی که دارد توانسته به انحاء مختلف، تمدن‌ساز بوده و در زندگی روزمره مسلمانان تأثیرگذار باشد.

از مهم‌ترین جلوه‌های جامعه دینی، کمک به هم نوع و ایجاد شرایط برای گره‌گشایی از مردم جامعه، حتی به اندازه کاسه آبی جهت رفع عطش می‌باشد. سقاخانه در تمدن اسلامی و بخصوص فرهنگ شیعی، نه تنها توانست مکانی عام‌المنفعه، برای جامعه باشد بلکه در بافت شهری نمودی مذهبی اجتماعی گسترده داشت. نمود اجتماعی به این صورت بود که، بازاریان و خیرین، با توجه به مسیر گذر مردم، سقاخانه‌هایی ایجاد می‌کردند که مردم در این مسیر بتوانند رفع تشنگی نمایند. این عمل نه تنها باعث تقویت نشاط اجتماعی و حتی رونق کسب و کار مردم در بازار می‌گردید و به اصطلاح امروزی، مشتری‌مداری و تکریم مردم به‌شمار می‌آمد، بلکه با توجه به صبغه مذهبی این ابنیه‌ها که یادآور سقایی حضرت ابوالفضل العباس علیه السلام بود، علاوه بر زنده نگه داشتن یاد و خاطره قیام عاشورا و بهره‌برداری ثواب توسط واقفین و بانیان این مکان، روحیه فتوت و جوانمردی را در جامعه تقویت می‌کند که همین امر در کالبد فرهنگی حیات شهری به شدت تأثیرگذار بوده، به گونه‌ای که، بعضی از این سقاخانه‌ها مأمن و پناهگاه در ماندگان می‌شده و محل نذر و نیاز محتاجان بوده است.

ارادت جامعه شیعی ایرانی به سقاخانه‌ها به حدی بوده که در فرهنگ و ادبیات این مردم به طرق مختلف تأثیرگذار بوده است. این تأثیر برای شاعران چنان بوده که سعی داشتند برای احداث این ابنیه‌ها، ماده تاریخ سرایش کنند و یا برای کسانی که در این مکان آب می‌نوشیدند اشعاری حکاکی می‌شده که یاد لب تشنگی امام حسین علیه السلام، را بکنند و سلامی بر آن حضرت بفرستند و این عمل ثوابی باشد برای بانیان این مکان. از طرفی، سقاخانه چنان قداست پیدا کرده که در ضرب المثل و قسم‌های مردم شهر و دیار نیز می‌توان نمونه‌ای از این قداست را دید و یافت.

کتابنامه

- ارجح، اکرم. (۱۳۸۸). «سقاخانه»، *دانشنامه جهان اسلام*. تهران: انتشارات دانشنامه جهان اسلام.
- بنیادلو، نادیا. (۱۳۸۱). *سقاخانه‌های تهران*. تهران: امیر کبیر.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه*، زیر نظر محمدمعین و سید جعفر شهیدی، تهران: مؤسسه لغت نامه دهخدا.
- ریاحی، محمد حسین و دیگران. (۱۹۳۱). *شهری بر هامون نهاده*، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- ریاحی، محمد حسین. (۱۳۷۹). *نگاهی بر آثار و احوال صاحبین بن عباد*، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی.
- سمسار، محمد حسن. (۱۳۴۲). «آئینه و سرگذشت آن»، *مجله هنر و مردم*، شماره ۱۴.
- شراب، محمد محمد حسن. (۱۳۸۳). *فرهنگ اعلام جغرافیایی-تاریخی در حدیث و سیره نبوی*، مصحح محمداقبر بهبودی، تهران: نشر مشعر.
- صدر، احمد و دیگران. (۱۳۸۱). *دایرةالمعارف تشیع*، تهران: انتشارات دایرةالمعارف تشیع.
- عناصر، جابر. (۱۳۸۳). «تأثیر تشیع بر ابنیه، اماکن و زیارتگاه‌های مذهبی ایران»، *نشریه شیعه شناسی*، شماره ۷، پاییز ۱۳۸۳.
- معتمدی، حسین. (۱۹۷۸). *عزاداری سنتی شیعیان*، قم: انتشارات اسلامی.
- مهدوی، سید مصلح الدین. (۱۳۸۷). *مزارات اصفهان*، تصحیح و اضافات دکتر اصغر منتظر القائم، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- یوسفی غروی، محمدهادی. (۱۳۸۳). *تاریخ تحقیقی اسلام (موسوعة التاريخ الاسلامی)*، قم: موسسه امام خمینی رضی الله عنه